

Seyfəddin RZASOY

*Filologiya elmləri doktoru, professor,
AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri
e-mail: seyfeddin_rzasoy@mail.ru*

**“KİTABI-TÜRKMƏN LİSANI” OĞUZNAMƏSİ:
MONOQRAFİK TƏDQIQATIN NƏTİCƏLƏRİ**

Açar sözlər: Oğuznamə, Kitabi-Türkman lisani, “Kitabi-Dədə Qorqud, boy, soy, yum, transmediasiya, ritual, mif.

XÜLASƏ

Məqalədə müəllifin yeni tapılmış “Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsi haqqında apardığı monoqrafik tədqiqatın nəticələri təqdim olunur. Əsas nəticələrə görə, “Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsi yazılı “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun üçüncü nüsxəsi deyildir. “Kitabi-Türkman lisani” “Dədə Qorqud” eposu ənənələrinə aid müstəqil oğuznamədir. Abidə başdan-başa “soy” adlanan ritual mətnləri əsasında qurulmuşdur. Oğuznaməni nəql edən transmeditor ozan bu “soy” ritualı vasitəsilə öz piri olan Dədə Qorqudla transmediativ əlaqəyə girir. Dədə Qorqud və əsilzadə Oğuz igidləri öldükdən sonra adi insanlar kimi ölüm dünyasına yox, “Ğaib” adlanan liminal aləmə köçmüşlər. Onlar burada transliminal varlıqlar kimi mövcud olmaqdadırlar. “Kitabi-Türkman lisani” 40 şagirdin insiasiya kitabıdır. Ozan transmediativ ritual vasitəsilə Dədə Qorquddan aldığı sakral biliklər vasitəsilə insiasiya ritualındakı keçən 40 şagirdin psixikasını yenidən təşkil edir. Abidədəki bütün mətnlər janrına görə soydur. Eposun sonuncu mətni, abidənin ilk nəşirlərinin təqdim etdiklərinin əksinə olaraq, boy yox, soydur. Tədqiqat nəticəsində aydın olmuşdur ki, soy və boy təkcə ədəbi janr yox, həm də transmediativ rituallardır. Hər bir ozan-nəğməkar soy ritualını icra edə və nəql edə bilər. Boy ritualını icra etmək və boy nəql etmək istisnasız olaraq Dədə Qorqud aid funksiyadır. “Kitabi-Türkman lisani” abidəsinin mətnində boy janrına rast gəlinmir.

SUMMARY

**THE OGHUZNAME OF: “KITABI-TURKMAN LISANI”:
RESULTS OF MONOGRAPHIC RESEARCH**

The article presents the results of the author's monographic research on the newly discovered "Kitabi-Turkmen lisani" ("Book in the Turkmen language"). According to the main results, "Kitabi-Turkmen lisani" is not the third copy of the written epic "The Book of Dede Gorgud". "Kitabi-Turkmen lisani" is an independent oghuzname based on the traditions of the epic "Dede Gorgud". The monument is based on ritual texts called "soy". The poet (transmediator) who narrates the Oghuz script enters into a transmediative relationship with his wise old man Dede Gorgud, through this "soy" ritual. After the deaths of Dede Gorgud and the noble Oghuz heroes, they did not move to the world of death like ordinary people, but to the terminal world called "Ghaib" ("hidden", "invisible" or "world of the lost"). They exist here as transliminal beings. "Kitabi-Turkmen Lisani" is an initiative book for 40 students. Poet-singer reorganizes the psyche of 40 students who underwent the initiation ritual through the sacred knowledge he received from Dede Gorgud in the transmediative ritual. All the texts on the monument are "genus" by genre. The last text of the epic, in contrast to the first publishers of the monument is not a length, but a lineage. As a result of the research, it became clear that "soy" and "song" are not only literary genres, but also transmediative rituals. Every poet-singer can perform and narrate a tribal ritual. Performing the ritual of height and transporting height is an exclusive function of Dede Gorgud. In the text of the monument "Kitabi-Turkmen lisani" the genre of song is not found at all.

Keywords: Oghuzname, “Kitabi-Turkmen lisani”, “Book in the Turkmen language”, “The Book of Dede Gorgud, song, soy (transmediative ritual), yum (ritual), transmediation, ritual, myth

РЕЗЮМЕ

ОГУЗНАМЕ «КИТАБИ-ТУРКМАН ЛИСАНИ»: РЕЗУЛЬТАТЫ МОНОГРАФИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

В статье представляются результаты монографического исследования, проведенным автором о новонайденном огузнаме «Китаби-Туркман лисани» («Книга на туркманском языке»). По основным результатам, «Китаби-Туркман лисани» не является третьем экземпляром письменного эпоса «Книга моего Деда Коркуда»: так как он является самостоятельным текстом (огузнаме), относящийся к традициям устного эпоса «Деде Коркуд». Памятник всецело построен на основе ритуальных текстов, называющихся в самом тексте «сой»ом. Озан (певец-трансмедиа́тор), который воспроизводит текст, посредством ритуала «сой» входит в трансмедиа́тивный контакт со своим дедом-наставником Деде Коркуд. Деде Коркуд и знаменитые огузские богатыри после кончины не перешли в иной мир, как обычные смертные люди, а перелетели в лиминальный мир «Гаиб» («скрытый», «невидимый» мир, или «мир пропавших»). Они существуют в этом мире как лиминальные существа. «Китаби-Туркман лисани» является книгой инициации для 40 учащихся, которые в конце ритуального процесса должны стать полноценными богатырями. Озан-певец преобразует психику 40 учащихся, которые проходят через ритуал инициации, сакральными знаниями, полученными им от Деде Коркуда. Все тексты памятника, не зависимо от их поэтических построений, являются «сой»ами. И последний текст эпоса, где повествуется как Салур Казан убивает семиглавого дракона, которого первые издатели эпоса представляли его как «бой», по своему жанру также является «сой»ом. В ходе исследований было выяснено, что «сой» и «бой» не только фольклорно-литературные жанры, они также одновременно являются трансмедиа́тивными ритуалами. Воспроизводить и рассказывать «сой» может каждый озан-певец. А воспроизводить и рассказывать «бой», является функцией исключительно касающийся только Деде Коркуда, что не встречается в тексте новонайденного эпоса «Китаби-Туркман лисани».

Ключевые слова: Огузнаме, «Китаби-Туркман лисани», «Книга на туркменском языке», «Книга моего Деда Коркуда», бой, сой, юм, трансмедиа́ция, ритуал, миф

İlk növbədə bildirmək istərdim ki, “Dədə Qorqud” eposu ənənəsinə aid yeni tapılmış və əlyazma mətnindəki adı ilə “Kitabi-Türkman lisani” adlanan abidə ilə bağlı apardığım monoqrafik tədqiqat (bax.: 8) abidə haqqında prof. R.Qafarlı ilə birlikdə apardığımız ilkin tədqiqatın (bax.: 6; 7) nəticələrini, demək olar ki, bütövlükdə təsdiqlədi.

“Kitabi-Türkman lisani” və “Kitabi-Dədə Qorqud”

“Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsi bir epos kimi unikaldir. Bu abidə “Dədə Qorqud” eposunun əlyazmaları içərisində öz məzmunu, Oğuz etnokosmik gerçəkliyini məhz “öz pəncərəsindən” göstərməsi baxımından tayı-bərabəri olmayan abidədir. Baxmayaraq ki, abidənin ilk nəşir və tədqiqatçıları onsuz da bütün epik göstəriciləri ilə bir “Dədə Qorqud” eposu olan bu abidəni var gücləri ilə məhz yazılı abidə olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un “davamı” kimi görmək istəyirlər (3; 1; 9; 4; 5; 2), amma bu, qətiyyənlə belə deyil. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Kitabi-Türkman lisani” bir-birindən zəttən ayrılmaz abidələrdir. Hər ikisi şifahi “Dədə Qorqud” eposunun epoxal inkişaf tarixinin müxtəlif dövrlərinə aid əlyazmalardır. “Kitabi-Türkman lisani” eposunu “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundan fərqləndirən ən böyük cəhət onun məhz funksional tipologiyası baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud”un “davamı”, “ələvəsi” olmamasındadır.

“Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsi ritual abidəsi kimi

Müxtəlif oğuznamələrdə, o cümlədən “Kitabi-Dədə Qorqud”da keçid//inisiyasiya rituallarına rast gələrkən həmişə düşünürdüm ki, görəsən, keçid prosesində olan namizədin daxilən hansı psixik transformasiyalara məruz qaldığını, yeniyetmə psixikasının dağıdılaraq yenidən necə qurulduğunu öyrənmək mümkündürmü? İstisnasız olaraq başdan-başa keçid ritualları ilə zəngin “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində təsvir olunmuş rituallar onların bütün hallarda zahiri təsvirini verən obrazlardır. Yəni bir epik abidə olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da onun poetik strukturunun istənilən elementi epikləşmiş obrazdır. Burada ritualın “özü” yox, onun obrazı var. Və həmin obraz-ritualın funksiyası ritualın daxili dünyasını təsvir etmək yox, epik süjetin əsasında duran hadisənin təsvirinə xidmət etməkdir. Bu cəhətdən, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı inisiyasiya ritualları bizə onun zahiri görünüş planını təqdim edir. Yeni tapılmış “Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsi isə inisiyasiya ritualına onların öz içərisindən baxışdır. Bu baxımdan:

~ “Kitabi-Dədə Qorqud” dünyadan rituala baxış planını;

~ “Kitabi-Türkman lisani” ritualdan dünyaya baxış planını inikas edir.

Və belə hesab edirik ki, Oğuz-Türk ritualşünaslıq elmi bu iki abidənin bir-biri ilə qovuşduğu nöqtədən təkamül etməyə başlayacaq.

“Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsinin transmediativ rituallar sistemi

“Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsi janr poetikasına görə dastan yox, ərgənləşmə bitiyi, inisiyasiya kitabıdır. O, istər şifahi oğuznamə kimi, istərsə də yazılı abidə kimi bütün hallarda rituala bağlı abidədir. Bu baxımdan, “Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsinin özü Oğuz etnokosmik sistemindəki yerinə görə bütövlükdə bir ritual hadisəsidir. İbtidai düşüncədə insanın varlığı söz və hərəkət kodları vasitəsilə reallaşdırılırdı. Söz və hərəkət kodları uyğun olaraq mif və ritual sistemlərini ifadə edirdi. Bu cəhətdən:

~ “Kitabi-Dədə Qorqud” söz kodu kimi Oğuz mifini;

~ “Kitabi-Türkman lisani” ritual kodu kimi Oğuz ritualını təcəssüm etdirir.

“Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsi başdan-başa ritualdır. Abidədə bir necə ritual tipi təcəssüm və ifadə olunmuşdur:

~ *Soylama* ritualı: bu, təhkiyəçi alp ozanın öz piri Dədə Qorqudla qurduğu transmediativ əlaqə sistemidir. Təhkiyəçi alp ozan Dədə Qorquddan aldığı öyüdnəsihət informasiyalarını 40 şagirdə soy şəklində çatdırır. Bu cəhətdən, “Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsi həm məzmun, həm forma baxımından başdan-başa *soy janrı* üzərində qurulmuşdur. “Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsində bütün məzmun vahidləri istisnasız olaraq soy qəlibində, soy formulunda, soy janrında təqdim olunur.

~ *Boylama* ritualı: “Kitabi-Türkman lisani”də bu ritualın özü yerli-dibli yoxdur. Onun adına yalnız bircə dəfə abidənin ikinci soyunda Dədə Qorqudu təqdim edən “şablon” təsvirdə rast gəlirik: “Çaldı qopuz, *boy boyladı*, soy yetürdi. Bayat əri, xeyir yümnlü, xub sağınışlı Dədəm kimi bilgə gərək”. Bu cəhətdən,

“Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsində *boy boylama ritualı* olmadığı kimi, bu ritualın janr-informasiya vahidi olan *boy janrı* da yoxdur.

Oğuz ritual sisteminin funksional ritual vahidlərindən olan “*yumlama*” ritualına da ümumiyyətlə rast gəlinmir. Bunun səbəbi *yumlama* ritualının boylama ritualına funksional baxımdan bağlılığıdır. Bu iki ritual ardıcıl çalışan ritual mexanizmləridir: boy boylama ritualı çalışmasa, yumlama ritualı da işə düşmür. “Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsində, o cümlədən onun sonuncu mətni olan “Qazan-əjdaha” hekayətində boylama ritualı olmadığı üçün, onun davamı kimi çalışan yumlama və bu ritualın janr-informasiya vahidi olan *yum* ritualı da yoxdur. “Kitabi-Türkman lisani”dəki bütün mətn vahidləri, o cümlədən “Qazan-əjdaha” hekayəti janrına görə soydur. Tədqiqatçıların əksəriyyəti “soy” janrını “şeyr” formasında təsəvvür etdikləri üçün abidədəki “Qazan-əjdaha” hekayəti onlara boy təsirini bağışlayır. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, oğuz ritual mətnlərinin janr tipologiyasını onların nəzm, yaxud nəsr qəlibləri müəyyənləşdirmir. Bu ritualların istisnasız olaraq hamısı sakral aləmlə transmediativ əlaqə sistemləridir. Transmediator sakral aləmlə soylama, boylama, yumlama ritualları vasitəsilə əlaqəyə girir. Transmediatorun əlaqəyə girdiyi aləm heç də bütün hallarda sakral aləm deyildir. O, yeraltı dünyadan da (xtonik aləmdən) informasiya əldə edə bilirdi. Bu cəhətdən, transmediatorun ümumən başqa dünyadan:

- a) *soylama ritualı* (əlaqə sistemi) vasitəsilə qəbul etdiyi transmediativ informasiya mətni poetik göstəricilərinə görə – *soy janrı*;
- b) *boylama ritualı* (əlaqə sistemi) vasitəsilə qəbul etdiyi transmediativ informasiya mətni poetik göstəricilərinə görə – *boy janrı*;
- c) *yumlama ritualı* (əlaqə sistemi) vasitəsilə qəbul etdiyi transmediativ informasiya mətni poetik göstəricilərinə görə – *yum janrı*dır.

“Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsinin poetik strukturunda “toquzlama//doqquzlama” ritual formulu

“Kitabi-Türkman lisani”də *Toquzlama//Doqquzlama* ritualının adı yerli-dibli çəkilməsə də, abidənin poetik strukturu “doqquzlama” formulunun üçlük formulu ilə fraktal şəkildə təkrarlanması üzərində qurulmuşdur. Doqquzlama – eyni hərəkət vahidinin 9 dəfə qapalı trayektoriya üzrə təkrar dövrə vuraraq yaratdığı qapalı-təkrarlanan dövriyyə sistemidir. Bunun məkan sxeminin əsasında göyün 9 qatlı olması haqqında təsəvvürlər durur. Zaman sxeminin əsasında isə, bizim düşüncəmizə görə, insan dölünün (boyun) ana qarnındakı 9 aylıq mövcudluq müddəti durur. “Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsi üç doqquzlama dövriyyəsinə təşkil olunur. Bunlardan ikisinin strukturu çox aydın şəkildə qorunub qalsa da, üçüncüsü dağılmışdır. 40 şagirdlə Ğaib dünyadakı igidlər arasında transmediativ əlaqənin qurulmasından bəhs edən abidədə 40 şagird birinci doqquzlama dövriyyəsinin sonunda Ğaib dünyadakı cavanmərd Oğuz igidləri ilə görüşür. Bu görüş Oğuz igidlərinin onlara şəkil//ruh formasında “əyan olması” şəkildə baş verir. 40 şagird ikinci doqquzlama dövriyyəsinin sonunda Qazan və Dədə Qorqudla görüşür. Bu görüş də Qazanın və Dədə Qorqudun onlara şəkil//ruh formasında “əyan

olması” şəklində baş verir. Qazan və Dədə Qorqud – hər ikisi “I şəxs” modelində 40 şagirdə soy təhkiyə edirlər.

Üçüncü doqquzlama dövriyyəsinin strukturu dağılsa da, bu dövriyyədə 40 şagirdin psixikası Oğuzda igidliyin struktur modeli olan Qazanın Ğaib dünyada mövcud olan liminal varlıq sxemi və enerjisi əsasında qurulur.

Abidənin funksional-poetik strukturunda Oğuz kosmosunun sinergetik özünü-təşkil vahidləri olan 24 və 27 formulları da özünü qorumuşdur:

24 – iyirmi dörd Oğuz tayfa sistemi;

27 – üç dəfə təkrarlanan doqquzlama sistemi ($9 \times 3 = 27$).

“Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsində Ğaib dünya

Tədqiqatda aşkarlandı ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da adı çəkilən Ğaib dünya heç də İslamdakı Qeyb aləmi deyildir. Ğaib aləm əsilzadə Oğuz igidlərinin ölümləri çatdığı zaman adı ölümlə ölməyib, “yox olaraq” getdikləri keçid dünyasıdır. Bu dünya İslam dinindəki Bərzəx aləminə bənzəyir. Ğaib aləmdə olan Oğuz igidləri inisiasiya ritualının ikinci mərhələsində olduğu kimi, liminal varlıqlar şəklində mövcuddurlar. Yəni onlar nə ölü, nə də diridirlər. “Görməyən” (kor) və “əşitməyən” (kar) bədənlər (“boy”lar) kimi ölümlə həyatın ortasında olan zamanüstü varlıqlardır. Bu, eyni zamanda ölümsüzlük statusudur. Bizə belə gəlir ki, “Kitabi-Türkman lisani”də Ğaib dünyadakı Oğuz igidlərinin “Cavanmərd” adlandırılmasının səbəbi budur. “Cavanmərd” sözü, onu tərkib hissələrinə ayırdıqda “cavan insan”, yəni həmişəcavan, diri, ölməz insan deməkdir. Lakin “cavanmərd” sözünün “əsilzadə” mənası da var. Bu, o deməkdir ki, Ğaib dünyada yalnız mərd igidlərin seçilmiş nümayəndələri yaşayırlar.

Oğuz cavanmərdlərinin “Kitabi-Dədə Qorqud”da tərənnüm, vəsv, tərif olunan “ol zamanı” da yarı ölü, yarı diri vəziyyətdə olan igidlərlə birlikdə Ğaib dünyada konservasiya olunmaqdadır. Ğaib dünyanın ən mühüm funksiyası indiki dünyada və zamanda yaşayan Oğuz dünyasını sakral enerji ilə təmin etməkdir. Bu cəhətdən, Ğaib dünya Oğuz etnosunun sakral enerjisinin toplandığı, qorunduğu potensiyadır. Oğuzlar öz totem “kökləri//ataları” ilə də həmin dünyaya bağlıdırlar. Transmediatorlar (qam//şamanlar, alp ozanlar) həmin dünya ilə əlaqə yarada bilirlər. İnisiasiya ritualında keçən namizədin psixikası Ğaib dünyadan alınan enerji ilə yenidən formalaşdırılır. Namizəd//neofit ritualın birinci mərhələsində bu dünyadan ayrılır, ikinci mərhələdə onun psixikasının sökülməsi baş verir. Bu zaman o, liminal vəziyyətə düşür. Liminal vəziyyət neofitin həm ölü, həm diri vəziyyətidir. Məhz liminal rejim Ğaib dünya ilə neofit arasında enerji körpüsünə, naqilinə çevrilir. Məsələ burasındadır ki, Ğaib dünyada olan igidlər daimi olaraq liminal rejimdədirlər: inisiasiya ritualından keçən namizədin Ğaib dünyadan enerji ala bilməsi üçün o da məhz liminal rejimdə olmalıdır. Ritual dünyasındakı neofit(lər)in liminal rejiminin göstəriciləri ilə Ğaib dünyanın liminal rejiminin göstəriciləri bərabərləşən anda transmediativ əlaqə işə düşür və bununla neofit(lər)in psixikasına Ğaib dünyadakı igidlərin psixi enerjisinin nəqli başlanır. Beləliklə, neofit(ləri)in yeni psixikası Ğaib dünyadakı igidlərin psixi enerjisi ilə yenidən formalaşdırılır.

“Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsində igidliyin struktur modelləri

“Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsində Gəib dünya igidliyin üç struktur modeli səviyyəsində təqdim olunur:

1. Salur Qazan;
2. Qara Budaq;
3. Oğuz cavanmərdləri.

Eposda Qazan igidliyin həm bəy, həm də xan statusunu əks etdirir. Abidədə Qazanın iki inisiyasiya ritualı əks olunmuşdur. Biri – “igidolma” ərgənlik ritualı, ikincisi “xanolma” ritualı.

Qara Budaq “Kitabi-Türkman lisani” eposunda igidliyin struktur modelinin “qara şaman” paradiqmasında təqdim olunur. O, “qılınc pəhləvanı” statusunu məhz igidliyin magik-mediativ formulunu həyata keçirə bilməsi əsasında alır.

“Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsi göstərir ki, Oğuz//Türkman həyatı ümumən sakral presedentlərin təkrarı üzərində qurulmuşdur. Bu cəhətdən, öz həyatını sakral əxlaq və davranış modellərinə uyğunlaşdıran igid – yaxşı igid, uyğunlaşdırma bilməyən – pis igiddir. Əslində, “Kitabi-Türkman lisani”dəki soylarda rast gəldiyimiz “olar-olmaz”, “yararlı-yararsız”, “mərd-namərd” və s. bütün ölçü modelləri “pis-yaxşı” invariantının paradiqmalarıdır.

“Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsində

40 şagirdin psixik transformasiyası

“Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsində Dədə Qorqud təhkiyəçi alp ozanın vasitəsilə 40 şagirdə elm təlim, tədris və təlqin edir. 40 şagirdin psixikasına aşağıdakı biliklər yerləşdirilir:

- ~ Dünyanın strukturunun tarazlıq qanunu – kosmoloji harmoniyası haqqında biliklər;
- ~ Allah-Dünya-İnsan münasibətlər modelinin funksional vəhdəti haqqında biliklər;
- ~ Dünyadakı əşya və hadisələrin determinativ əlaqəsi haqqında biliklər;
- ~ İgidliyin təbiət kodları səviyyəsində fiziki-psixoloji davranış modelləri haqqında biliklər;
- ~ Hərbi ləvazimatın funksional dəyərləri haqqında biliklər;
- ~ İgidliyin təbiət obrazları vasitəsilə ifadə olunan zaman metaforaları haqqında biliklər;
- ~ İgidliyin “pis-yaxşı” təsnifat modeli ilə müəyyənləşən metaforaları haqqında biliklər;
- ~ “Gəib” dünyada yaşayan Oğuz “cavanmərdləri” haqqında virtual-görüntülü (“əyanolma”) xarakterli biliklər;
- ~ Gerçəklik haqqında “usal baxmaq” funksional modelində təsnif olunmuş biliklər;
- ~ Gerçəklik haqqında “yaxşı-pis” funksional modelində təsnif olunmuş biliklər;
- ~ Gerçəklik haqqında “ərdəmlik” funksional modelində təsnif olunmuş biliklər;
- ~ “Mərd igid” modelinin fiziki-mənəvi göstəriciləri haqqında biliklər;

- ~ “Mərd igid” obrazının mənəvi strukturu haqqında “ölüm” modelində təsnif olunmuş biliklər;
- ~ Etnocoğrafi məkan formulları haqqında biliklər;
- ~ Müsbət emosiyayaradıcı davranış formulları haqqında biliklər;
- ~ Qazanın virtual-görüntülü (“əyanolma”) obrazı haqqında biliklər;
- ~ Dünyanın struktur pozuntuları haqqında proqnostik biliklər;
- ~ “Mərd igid” kimliyinin Qazan modelinin əxlaqi və hərbi davranış formulları haqqında biliklər;
- ~ Dünyanın strukturu haqqında “yaxşı-pis” funksional modelində təsnif olunmuş biliklər;
- ~ Dünyanın ideal strukturu haqqında “yaxşı” funksional modelində təsnif olunmuş biliklər;
- ~ Dünyanın strukturu haqqında “ideal-anitideal” funksional modelində təsnif olunmuş biliklər;
- ~ Mərd igid modeli haqqında “dil və psixologiya” kontekstində biliklər;
- ~ Funksional zaman modelləri haqqında biliklər;
- ~ Qazanın şəxsi savaş modeli haqqında biliklər;
- ~ Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi haqqında funksional biliklər.

“Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsində “boy” problemi

“Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsinin sonuncu mətnini təşkil edən və ilk nəşirlərin şərti olaraq “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi” adlandırdığı mətnin janrına münasibətdə qorqudsünaslıq, hələ ki düzgün, elmi mövqe nümayiş etdirmir. Düzgün (adekvat) elmi mövqe isə ondan ibarətdir ki, hər hansı mətnin janrı onun tipoloji əlamətlərinə görə müəyyənləşir. “Qazan-əjdah” süjeti məzmun baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları ilə səsleşsə də, strukturu baxımından bizə məlum olan boy janrına uyğun gəlmir. Bu anlaşılmazlığa son qoymaq üçün problemə bizim tədqiqatımızın əsas metodu olan transmediativ struktur kontekstində yanaşmaq lazımdır.

Hamımıza məlumdur ki, Oğuz eposları öz çağının ozanlarının transmediativ düşüncələrinin məhsuludur. Bu eposlar öz çağının sakral//müqəddəs mətnləridir. Həmin mətnləri transmediator ozanlar Ğaib dünyadan sakral mətnlər olaraq alırdılar. Haqq-Təala könlünə ilham edən Dədə Qorqudun Ğaib aləmdən söylədiyi dürlü xəbərlər belə sakral mətn-informasiyalardır. Bu cəhətdən, bizim boy dediyimiz dastanların hamısı boy boylama ritualı vasitəsilə əldə olunmuş mətnlərdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı boylar ona görə boy adlanır ki, Dədə Qorqud həmin mətnləri “boy boylama” ritualı vasitəsilə almışdır. “Boy(un) boylanması” ritualı istisnasız olaraq Dədə Qorquda məxsusdur. “Dədə Qorqud” eposunun bütün əlyazmalarında bu funksiyanı Dədə Qorquddan başqa heç kəs icra eləmir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da hər oğuznamənin sonunda Dədə Qorqud gəlir və qəhrəmanlıq aktını “sakral presedent” statusunda boy şəklində boylayır. “Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsindəki “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi” mətnində Dədə Qorqud yerli-dibli yoxdur. Çünki o, bu hekayətdə gəlmir və soy şəklində alınmış bu hekayəti boya çevirmir. O, həmin hekayəti “Kitabi-Dədə Qorqud”

eposunun XI boyunun tərkibində, yəni onun kontaminativ əlavəsi statusunda boya çevirir. Bu cəhətdən, “Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsindəki bütün mətn vahidləri soy olduğu kimi, “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi” hekayəti də soydur. Həmin soy yalnız XI boyla birlikdə boy statusu əldə edir.

“Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi” hekayətinin boya çevrilməsinin əsas səbəbi “Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsinin funksional tipologiyası ilə bağlıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Dədə Qorqudun bütün funksiyası “boy boylamaqdan” ibarət olduğu halda, o, “Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsində Ğaib dünya haqqında xəbərləri onunla 40 şagird arasında transmediativ əlaqə sistemi qurmuş təhkiyəçi alp ozanın vasitəsilə 40 şagirdin psixikasına nəql edir. Bütün bu prosesin hamısı soylama ritualı vasitəsilə həyata keçirilir. Bu cəhətdən, Dədə Qorqudun Ğaib dünyada “boyladığı” informasiyanı təhkiyəçi alp ozan “soylayaraq” alır. Yəni Ğaib dünyadan gələn informasiya məzmunundan və formasından (nəzm, yaxud nəsr şəklində olmasından) asılı olmayaraq, təhkiyəçi alp ozana “soy” janrında gəlib çatır. Çünki Dədə Qorqudla əlaqə sistemini quran təhkiyəçi alp ozandır və onun funksiyası yalnız soy soylamaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azmun Y. Dede Korkut'un Üçüncü Elyazması. Soylamalar ve İki Yeni Boy ile Türkmen Sahra Nüshası. Metin-Çeviri-Sözlük-Tıpkıbasım. İstanbul: Kutlu Yayınevi, 176 s.
2. Duymaz A. On üçüncü Boy / “Türkologiya” jurnalı, № 2, 2019, s. 99-102
3. Ekici M. Dede Korkut Kitabı. Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası. Soylamalar ve 13. Boy. Salur Kazan'ın Yeddi Başlı Ejderhayı Öldürmesi. Orijinal Metin (Tıpkıbasım), Transkripsiyon, Aktarma. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019, 219 s.
4. Ekici M. Dede Korkut “Türkistan Nüshası” ve Yeni Bir Dede Korkut Boyu: Salur Kazan'ın Yeddi Başlı Ejderhayı Öldürmesi / “Türkologiya” jurnalı, № 2, 2019, s. 83-91
5. Ercilasun A.B. Dede Korkut'un Yeni Nüshası Üzerine: Konu – Bağlantılar – Yer – Zaman – Oxunuş / “Türkologiya” jurnalı, № 2, 2019, s. 92-98
6. Qafarlı R., Rzasoy S. “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması, yaxud “Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsi // “Dədə Qorqud” jur., 2019, № 2, s. 3-39
7. Qafarlı R., Rzasoy S. “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması, yaxud “Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsi // “Türkologiya” jur., 2019, № 3, s. 94-109
8. Rzasoy S. “Kitabi-Türkman-lisani” oğuznaməsinin transmediativ strukturu və ritual-mifoloji semantikasi. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 472 s.
9. Shahgoli N.K., Yaghobi V., Aghatabai Sh., Behzad S. Dede Korkut Kitabı'nın Günbet Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım // Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. Cilt 16, Sayı 2. Haziran 2019, s. 147-379

